

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏRƏB POETİK ƏNƏNƏLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA İMRUL-QEYSİN ROLU

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ərəb ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şıxəli Hümətəğa oğlu Əliyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Qaley Əli oğlu Allahverdiyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ruhəngiz Aydın qızı Cümşüdlü

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Faiq Qara oğlu Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu Kazımov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ərəb şeirinin yaranma tarixi İslamdan əvvəlki dövrə, elmi ədəbiyyatda Cahiliyyət adlandırılan dövrə aid edilir. Bu poeziya nümunələrinin yaranmasından uzun zaman kəsiyi, təxminən 16-17 əsr ötür. Həmin müddət ərzində Ərəbistan yarımadasının mədəni-ictimai və siyasi həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, ərəb şeiri müxtəlif dövrlər və mərhələlərdən keçmiş, Xilafətə daxil olmuş xalqların ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı təsir prosesi nəticəsində yeni poetik axınlar və ənənələr formalaşdırmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Cahiliyyət dövründə yaranmış bu poeziya nümunələri əsrlər boyu ərəblərin və onların tarixini, mədəniyyətini öyrənən tədqiqatçıların istinad etdikləri əsas mənbələrdən biri olaraq qalmaqdadır.

Şərq poeziyasında hazırda davam edən ənənələrin bir çoxu öz mənşəyini Cahiliyyət dövrü poeziyasından götürür. Bu poeziyanın tanınmış nümayəndəsi İmrul-Qeysin ədəbi irsi özünəməxsusluğu ilə seçilmiş və xələflərinin yaradıcılığına böyük təsir etmişdir. Məhz orta əsrlərdə qəsidədən ayrılaraq müstəqil şəkildə inkişaf etmiş bir çox şeir janrı, əslində İmrul-Qeys yaradıcılığında təkmilləşən politematik qəsidənin tərkib hissələri olmuşdur. Onun qəsidəyə gətirdiyi yeniliklər (“atlar” müqəddiməsi, “ikili müraciət” forması, qəsidənin struktur hissələri), yeni motivlər (atın, qadının, yağışın və sairin təsviri) şairlər tərəfindən istifadə edilmiş və edilməkdədir. Şair politematik qəsidənin mühüm komponentlərindən sayılan janrlarda da gözəl nümunələr yaratmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, qəsidə tarixini araşdıranlar İmrul-Qeysin yaradıcılığına müraciət edir, bu janrın mükəmməl hala gəlməsində onun mühüm rolunu qeyd edirlər. Ərəb və digər Şərq xalqlarının şeirində, o cümlədən türkdilli (o cümlədən azərbaycandilli) və farsdilli poeziyada bir sıra motivlərin transformasiyasını öyrənmək üçün İmrul-Qeysin divanı böyük əhəmiyyət daşıyır və bu gün də ədəbiyyatşünaslıq elmində aktualdır. Onun tək-cə ərəb şeirinə deyil, ümumilikdə Şərq

poeziyasına gətirdiyi yeniliklərin öyrənilməsinə həsr olunan “Ərəb poetik ənənələrinin formalaşmasında İmrul-Qeysin rolu” mövzusunda yazılan tədqiqat işi bu tələbata cavab verir.

Cahiliyyə təvrünün qüdrətli söz ustadı İmrul-Qeysin yeni poetik təsvirləri özündən sonra ənənəyə çevrilərək ərəb şeirini zənginləşdirmişdir. Şairlər onun yaratdığı cəlbedici və gözəl təşbihlərdən, istiarələrdən və digər poetik təsvir vasitələrindən dönə-dönə bəhrələnmiş, ilhamlanaraq yenilərini yaratmışlar.

Aşağıdakı konkret amillər tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir:

– İmrul-Qeys ərəb poeziyasının qədim mərhələsinin formalaşmasında mühüm rol oynamış şairlərdəndir. İmrul-Qeysin həyatı, mühiti və yaradıcılığı kontekstində aparılan araşdırmalar İslamdan əvvəl və sonrakı təvrün ədəbi mühitinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, şeir sənətinə münasibəti aydınlaşdırmaq baxımından olduqca gərəkli və aktualdır. Şairin şeirlərindən ərəb dünyagörüşünü, mental arxitepləri də öyrənmək olar.

– Şairin divanındakı şeirləri araşdırılarkən onun çağdaşlarının və xələflərinin yaradıcılığına təsirlərini izləmək mümkündür. Bu baxımdan ümumşərq poeziyasının bir qolu olan Azərbaycan şeirində İmrul-Qeysin irsindən qaynaqlanan ənənələrin və izlərin tədqiqinə ehtiyac duyulur.

– Şairin əsərlərinə yazılmış şərhlərin geniş araşdırmaya cəlb edilməsinə ehtiyac vardır.

– İmrul-Qeys yaradıcılığının hərtərəfli elmi təhlili, ideya-mövzu qaynaqlarının öyrənilməsi və söz sənətindəki özünəməxsus cizgilərinin üzə çıxarılması və s. problemlərin həlli də bu tədqiqat işinin əsas hədəflərindəndir.

İmrul-Qeysin həyat və yaradıcılığı orta əsrlərdən bəri diqqət mərkəzində qalmışdır. Əl-Cuməhinin “Təbaqat fuhuli-ş-şuara” (Məşhur şairlərin təbəqələri), İbn Quteybənin “əş-Şer və ş-şuara” (Şeir və şairlər), Əbulfərəc əl-İsfahaninin “Kitab əl-ağani” (Nəğmələr haqqında kitab) əsərləri şairin həyatı və ədəbi irsi barədə mühüm məlumatlar ehtiva edən ilkin mənbələrdəndir. Onun divanına və müəlləqəsinə müxtəlif şərhlər yazılmışdır. Əl-

Ələm əş-Şəntəməri, İbn Sinan ət-Tusi, Əbu Səid əs-Sukkəri, Əbu Bəkr əl-Bətəlyavsi, İbn ən-Nəhhas, Xətib Təbrizi kimi orta əsr müəlliflərinin şərhləri də şairin yaradıcılığının xüsusiyyətləri ilə tanış olmağa imkan verir.

Şairin poetik irsinin ədəbi ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində bu gün də ərəb alimləri tərəfindən mühüm işlər görülür. Bu araşdırmalar Qərb şərqşünaslığında Cahiliyyət poeziyasının həqiqiliyi ətrafında gedən müzakirələr fonunda daha da artmışdır. Ərəb alimlərindən Cavad Əlinin, Nasirəddin əl-Əsədin, Şövqi Dayfın, İbrahim Mumayizin və başqalarının tədqiqatlarında əsasən Cahiliyyət dövründə ərəblərin yaşayışı, məişəti, qəbilə quruluşu, dini görüşləri, ictimai-siyasi vəziyyəti və ədəbi mühiti diqqət mərkəzində olsa da, şair İmrul-Qeyslə də bağlı məlumat verilmişdir.

Tahir Məkkinin “İmrul-Qeys. Həyatuhu və şeruhu”¹ (İmrul-Qeys. Həyatı və şeiri), Məhəmməd Səlim əl-Cundinin “İmrul-Qeys”² adlı monoqrafiyaları şairin həyat və yaradıcılığı barədə bilgilər verir. Ərəb ədəbiyyatında qəsidə tarixinə həsr edilən əsərlərdə də bu janrın mükəmməl hala gəlməsində xidmətləri olan İmrul-Qeysin ədəbi irsinə toxunulmuşdur.

Müasir tədqiqatlar İmrul-Qeys yaradıcılığının ayrı-ayrı aspektlərinin araşdırılmasına həsr edilsə də, şairin ərəb ədəbi irsinin formalaşmasındakı rolu kompleks şəkildə tədqiq edilməmişdir. Siham əl-Fərihin “İmrul-Qeys və mucəmuhu-l-luğavi”³ (İmrul-Qeys və poetik lüğəti), Abdullah bin Fəhd əl-Eidinin “İmrul-Qeys – taqribu-ş-şaxsiyyəti və tahlilu-l-abqariyyəti”⁴ (İmrul-Qeys şəxsiyyətinin araşdırılması və dühasının təhlili) əsərlərini misal çəkmək olar.

---

¹ طاهر مكي. إمرؤ القيس. حياته وشعره. مصر: دار المعارف. – 1974. – 284 ص.

² محمد سليم الجندي. امرؤ القيس. مؤسسة هنداوي. – 2018. – 204 ص.

³ سهام الفريح. امرؤ القيس ومعجمه اللغوي. الكويت: مجلس النشر العلمي. – 2001. – 240 ص.

⁴ عبدالله بن فهد العيدي. امرؤ القيس. تقريب الشخصية وتحليل العبقريّة. مجموعة تكوين للنشر. – 2021. – 265 ص.

Dünyanın 100 ən məşhur şair və yazıçıları siyahısında yer alan⁵ İmrul-Qeysin yaradıcılığının müxtəlif aspektləri müasir Qərb tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Avropa şərqşünaslarından ilk dəfə irlənd əsilli fransız şərqşünası Baron De Slane İmrul-Qeysə müraciət etmiş, şairin divanını XIX əsrin otuzuncu illərində tədqiqata cəlb etmişdir⁶. Sonrakı illərdə V.Alvardt, E.Frenkel, R.A.Nikolson⁷, D.S.Marqolius⁸, İ.Qoldziher⁹ kimi şərqşünaslar, alimlər Akiko Motoyoshi¹⁰, Julie Scott Meisami¹¹ və Suzan P.Stetkeviç¹² bu xəzinənin tədqiqinə qoşulub mövzunun müəyyən tərəfləri ilə bağlı sanballı əsərlər yazmışlar. İrfan Şahidin “The last days of Imru’ al-Qays. Anatolia”¹³ (İmrul-Qeysin son günləri. Anadolu), Teddy J. Fassbergin “The Greek Death of Imru’ al-Qays”¹⁴ (İmrul-Qeysin yunanların əli ilə ölümü) adlı məqalələrində İmrul-Qeysin həyatının son dövrləri araşdırılıb. Denis E.Mc.Auley “İbn Arabi’s mystical poetics” (İbn Ərəbinin mistik şeiriyyəti) adlı

---

⁵ The 100 most influential writers of all time / Ed. by J.E.Luebering. – Britannica Educational publishing, – 2010. – p.38-39

⁶ شوقي ضيف. تاريخ الأدب العربي. العصر الجاهلي: القاهرة: دار المعارف – 1960. – ص.243.

⁷ Nicholson, A. R. A Literary History of the Arabs / A. R. Nicholson. – England: Curzon Press Ltd. – 1995. – 506 pp.

⁸ Margoliouth, D. S. (1925). The Origins of Arabic Poetry// Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland, - 57(3), p.417.

⁹ Goldziher, I. Muslim Studies: [in 2 vol.] / ed. by S.M. Stern and translated from German by C.R. Barber and S.M. Stern. – London: George Allen and Unwin Ltd., – vol. 1. – 1967. – 254 p.

¹⁰ Sumi A.M. Description in classical Arabic Poetry: wasf, ekphrasis and interarts theory / A.M.Sum. Leiden – Boston: Brill. – 2004. – p.19-60

¹¹ Tradition and modernity in Arabic literature / ed. by Issa J Boullata and Terry DeYoung. – Fayetteville: The University of Arkansas Press, – 1997. –p.223-247

¹² Stetkevych, S. The Mute Immortals Speak: Pre-Islamic Poetry and the Poetics of Ritual / Stetkevych, S. – Ithaca: Cornell University Press, – 1993. – p.-285 241

¹³ Tradition and modernity in Arabic literature / ed. by Issa J Boullata and Terry De Young. – Fayetteville: The University of Arkansas Press, – 1997. – pp. 207-222

¹⁴ Fassberg, T.J. The Greek Death of Imru’ al-Qays // Journal of the American Oriental Society. – 2020, № 140 (2), – pp. 415-433.

əsərinin 4-cü fəslinin bir paraqrafını İbn Ərəbinin İmrul-Qeysin müəlləqəsindən etdiyi təzminlərinin tədqiqinə həsr edib. Burada müəllif İbn Ərəbinin Cahiliyyət şairinin dünyəvi məhəbbət fikrinə qarşı özünün ilahi eşq fikri ilə çıxdığını yazır¹⁵.

İmrul-Qeysin ədəbi irsi keçmiş sovet şərqşünaslığında əsasən ərəb ədəbiyyatı tarixinin araşdırılması kontekstində öyrənilmişdir. İ.M.Filştinski “История арабской литературы. V - начало X века”¹⁶ (Ərəb ədəbiyyatı tarixi. V-X əsrin əvvəli) kitabında, müasir Rusiya şərqşünaslarından A.B.Kudelin ərəb ədəbiyyatının nəzəri problemlərinə həsr etdiyi məqaləsində¹⁷ və kitabında¹⁸ İmrul-Qeys yaradıcılığına müraciət etmişdirlər.

Azərbaycanda Cahiliyyət dövrü ədəbiyyatı barədə tədqiqat işləri aparılsa da, İmrul-Qeys bin Hucrun yaradıcılığı geniş şəkildə tədqiqatdan kənar qalmışdır. Malik Mahmudovun “Klassik ərəb ədəbiyyatı”¹⁹ əsərində İmrul-Qeysin həyatı və yaradıcılığından qısaca bəhs edilmiş, müəlləqəsindən seçmələr tərcümə edilmişdir. Aida Qasımovanın “Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu (din və mifologiya)” əsərində²⁰, “Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər”²¹ dərsliyində İmrul-Qeysin dövrü, həyat və yaradıcılığı tədqiq edilmiş, şeirlərindən seçmələrin tərcüməsi verilmişdir.

---

¹⁵ McAuley, D.E. *Ibn `Arabī's Mystical Poetics* / D.E. McAuley. – Oxford University press, – 2012. – p.106

¹⁶ Фильштинский, И.М. *История арабской литературы. V - начало X века* / И.М. Фильштинский. – Москва: Наука, –1985. – 531 с.

¹⁷ *Восточная поэтика. Специфика художественного образа* / Под ред. П.А. Гринцера. – Москва: Наука, – 1983. — с.7-24

¹⁸ Куделин, А.Б. *Арабская литература: поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи* / А.Б.Куделин. – Москва: Языки славянской культуры, – 2003. – 512 стр.

¹⁹ Mahmudov, M. *Klassik ərəb ədəbiyyatı* / M.Mahmudov. – Bakı: BDU nəşriyyatı, – 2001. – 257 s.

²⁰ Qasımova, A.Ş. *Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu (din və mifologiya)* / A.Qasımova. – Bakı: Elm. – 2007. – 213 s.

²¹ Qasımova, A.Ş. *Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər* / A.Qasımova. – Bakı: – 2018. – 613 s.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini İmrul-Qeysin divanı və müəlləqəsi təşkil edir. Şairin dövrü, onun həyat və yaradıcılığının araşdırılaraq ictimai-siyasi vəziyyət, ədəbi proseslər daxilində öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi, eyni zamanda İmrul-Qeysin ədəbi irsinin sələflərinin yaradıcılığına təsiri isə tədqiqatın predmetinə daxil olan əsas məsələlərdəndir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi İmrul-Qeys bin Hucrun yaradıcılığının ərəb poetik ənənələrinin formalaşmasına təsirini öyrənməkdir. Mövzunun hərtərəfli şəkildə işıqlandırılması, problemin dissertasiya işində əhatəli şəkildə öz həllini tapması üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulub:

– Şairin dövrünün ictimai-siyasi və ədəbi mühitinə qısaca nəzər salmaq, onun şairin şəxsiyyətinə və irsinə təsirini araşdırmaq;

– İmrul-Qeys irsinin tədqiqi, şərhı və nəşri ilə bağlı məlumat vermək, şairin poeziyasının öyrənilməsi səviyyəsinə aydınlıq gətirmək;

– Şairin divanındakı şeirlərin mövzu çalarını və xüsusiyyətlərinin təhlilini vermək, o cümlədən İmrul Qeysin gətirdiyi motivlərin, obrazların ilkin və sonrakı inkişafını izləmək, misallarla təqdim etmək;

– Şairin gətirdiyi yenilikləri ayrı-ayrılıqda təqdim edib izah etmək, qruplaşdırmaq, onların sonrakı taleyinə işıq salmaq, dövrümüzə qədər onlara müraciət edilməsini konkret misallarla sübut etmək, bu yeniliklərin Azərbaycan əsilli şairlərin poeziyasında izlərini üzə çıxarmaq;

– Şairin şeirlərinin ilk dəfə dilimizə filoloji tərcüməsini vermək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan elmi-nəzəri fikirlərdən istifadə edilmiş, Cahiliyyət dövrü poeziyasından başlanan, o cümlədən İmrul-Qeysin gətirdiyi ənənələr təhlil və şərh edilmiş, onların sonrakı inkişafı və transformasiyası izlənmiş, problemə kompleks yanaşılmış, tarixi kontekst əsas götürülmüş, ümumiləşdirmələr əsasında elmi nəticələr əldə

edilmişdir. Beləliklə, tədqiqat işində aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

- tarixi-ədəbi aspektdən yanaşma metodu;
- fakt və materialların toplanaraq sistemləşdirilməsi metodu;
- sistemli təhlil və şərh.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. İmrul-Qeys bin Hucrun həyat və yaradıcılığını tədqiq etmək və mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün aşağıdakı müddəaların müdafiəsi nəzərdə tutulur:

– İmrul-Qeysin həyat və yaradıcılığı Ərəbistan yarımadasında çətin və təlatümlü dövrə təsadüf edir. Buna baxmayaraq, həmin dövr ərəblər arasında poeziyanın yaranması və inkişafı baxımından şairin həyat və yaradıcılığı ərəb şeirinin başlanğıc tarixini müəyyənləşdirmək üçün istinad nöqtəsidir;

– Şifahi şəkildə yayılmış Cahiliyyət dövrü şeirinin gerçəkliyi bəzi alimlər tərəfindən şübhə altına alınmış, İslam dövrünün məhsulu olması iddia edilmişdir. Bu iddianın təkzib edilməsi məsələsində əsas dəlillərdən biri də İmrul-Qeys bin Hucrun həyat və yaradıcılığıdır;

– İmrul-Qeys bin Hucr ərəb poeziyasına bir çox yenilik gətirmişdir. Qəsidənin strukturu, qəsidənin “atlat”la (tərk edilmiş oba qarşısında dayanıb ağlamaq) başlaması, şeirlərdə “ikili müraciət” forması, təhkiyə üsulu, özünəməxsus “təsri”lər, vəsflər, qəliblənmiş təşbihlər və s. bu kimi yeniliklər poetik ənənəyə çevrilmiş, bəziləri bu günə qədər öz aktuallığını saxlamışdır;

– İmrul-Qeys şeirinin mövzu dairəsi səhra mühiti ilə bağlı olub, daha çox realizm təsiri bağışlayır. Bu realizm özünü təşbihlərin seçilməsində də göstərir;

– İmrul-Qeys yaradıcılığından qaynaqlanan ənənələr təkcə ərəb ədəbiyyatında deyil, həm də bir çox xalqların ədəbiyyatında davam və inkişaf etdirilmişdir;

– İmrul-Qeysin qəsidəyə gətirdiyi “atlat” başlanğıcı ərəb poeziyasında ən çox müraciət edilən qəsidə müqəddimələrindən olmuş, müxtəlif siyasi və mədəni baxışların təsirinə də məruz

qalmışdır. Azərbaycan qəsidəsinin müqəddimələrindən olan bahariyyə və xəzaniyyə ərəb qəsidəsinin “atlat” başlanğıcı ilə mənaca yaxındır. Müasir dövrdə qəsidə başlanğıcı çərçivəsini aşaraq, ayrıca şeir janrına çevrilməkdədir;

– İmrul-Qeysin məşhur müəlləqəsi ərəb qəsidəsi üçün uzun müddət qəlib rolunu oynamışdır. Ərəb ədəbiyyatında ən çox müraciət edilən bu müəlləqəyə müxtəlif mədəni və siyasi konyunkturlu nəzirələr yazılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “Ərəb poetik ənənələrinin formalaşmasında İmrul-Qeysin rolu” adlı dissertasiya işində ilk dəfə, İmrul-Qeys yaradıcılığı kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunaraq Azərbaycan şərqşünaslıq elminə təqdim edilir. Tarixi-ədəbi aspektdən yanaşma ilə İmrul-Qeys yaradıcılığının özəllikləri müəyyən edilir, şairin çağdaşlarının və xələflərinin ədəbi irsinə təsirləri izlənilir. Bu qeyd edilən məqamlar dissertasiyanın yeniliyinə dəlalət edir:

– İmrul-Qeysin həyatı ilə bağlı üzə çıxarılmış konkret tarixi faktlar, Bizansa səfəri ilə bağlı məlumatlar, doğum və ölüm tarixinin dəqiqləşdirilməsi, ölüm tarixinin aydınlaşdırılması, yaradıcılığının orijinallığı və realizmi Cahiliyyə dövrü poeziyasının sonrakı dövrlərin məhsulu və uydurması olması barədə tədqiqatçıların fikirlərinin əksinə olaraq, Cahiliyyə poeziyasının və onun bariz nümayəndəsi İmrul-Qeys yaradıcılığının gerçəkliyini sübut etməyə kömək edir;

– Dissertasiya işində bugünədək olan tədqiqatlardan fərqli olaraq İmrul-Qeys bin Hucrun həyatını şərti olaraq iki dövrə ayırmaq olar: atasının ölümünədək olan dövr və ondan sonrakı dövr. Araşdırmaya əsasən deyə bilərik ki, həyatının birinci mərhələsi haqqında məlumatlar çox azdır. Şairin ədəbi yaradıcılığı əsasən ikinci dövrə aiddir;

– İmrul-Qeys yaradıcılığı kompleks və sistemli şəkildə ilk dəfə dilimizə filoloji tərcümə edilərək tədqiq olunmuşdur;

– İmrul-Qeysin ərəb Məşriqində və Məğribində, Əndəlusda öz təsirini uzun müddət saxlayan poetik ənənələrinin inkişafı ərəb poeziya tarixi boyu izlənmiş, konkret misallarla əsaslandırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki,

farsdilli və türkdilli ədəbiyyatda qəsidənin “nəсіб” hissəsində işlədilən bahariyyə və xəzaniyyə müqəddimələri “atla” müqəddiməsi kimi zamanın fəaliyyətinin nəticələrinin məkan və təbiət üzərində təzahürlərinin poetik ifadəsidir və bu mənada klassik ərəb qəsidəsinin müqəddiməsinin demək istədiyi mənanı çatdırır;

– M.Mahmudov “Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı” əsərində alimin şərhləri və şərhçilik metodundan da bəhs etmişdir. Lakin X.Təbrizinin İmrul-Qeysin müəlləqəsinə yazdığı şərh ilk dəfə bu dissertasiya işində ayrıca tədqiqata cəlb edilmişdir;

– Tədqiqat işində üzə çıxarılmışdır ki, İmrul-Qeysin yaratdığı yeniliklərindən biri olan “ikili müraciət” forması, eləcə də “qıfə”, “xəlileyyə” kimi ikili müraciət bildirən sözlər ərəb poeziyasının bütün mərhələlərində qəsidələrdə istifadə edilmiş, hətta bu qəbildən olan yeni-yeni sözlərin şeirə gətirilməsinə yol açmışdır. Dissertasiyada bu formanın yaranma səbəbləri haqqında mövcud rəvayətlər təqdim edilmişdir;

– İmrul-Qeys poeziyasının izləri araşdırılarkən müəyyən edilmişdir ki, şairinin yaradıcılığı, xüsusilə onun müəlləqəsi XIX-XX əsr ərəb ədəbiyyatında yeni şeir növlərinin – “hələməntiş” və “muşəliqat”ın formalaşmasına təsir etmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Qədim ərəb ədəbi əənələri kanonik tərzdə Şərq xalqları ədəbiyyatına da böyük təsir göstərmişdir. Bildiyimiz kimi klassik ədəbiyyatımızda mühüm yer tutan janrların ilk nümunələri ərəb ədəbiyyatında yaranmışdır. Bu əənələrin bəzilərinin yaranması bir qayda olaraq klassik ərəb şeirinin banisi sayılan İmrul-Qeysə aid edilir. Bu səbəbdən İmrul-Qeysin ədəbi irsinin öyrənilməsi yalnız ərəb poeziyası deyil, həm də digər Şərq poeziyasının araşdırılması baxımından önəmlidir.

Beləliklə, dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri aşağıdakı hallarda tətbiq və istifadə oluna bilər:

– Cahiliyyət dövrü ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən İmrul-Qeysin yaradıcılığının tədqiqində və Azərbaycan dilində nəşrində;

- Klassik ərəb ədəbiyyatı, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı yazılacaq dissertasiya, monoqrafiya, elmi əsərlərdə;
- Elmi-pedaqoji fəaliyyətdə.

Tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan Ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” və “Mədəni irs və mənbəşünaslıq” şöbələrinin birgə iclasında müzakirə edilmişdir. Aparılan tədqiqatın əsas nəticələri müəllifin yerli və xarici elmi jurnallarda nəşr etdirdiyi məqalələrdə, iştirak etdiyi respublika və beynəlxalq elmi konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi.

Dissertasiya işi giriş (15419 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 2 paraqraf, 85336 şərti işarə; ikinci fəsil 3 paraqraf, 94988 şərti işarə; üçüncü fəsil 3 paraqraf, 77816 şərti işarə), nəticə (6368 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 279 927 şərti işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi barədə məlumat verilmiş, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, tədqiqatın metodları və müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim edilmiş, tədqiqatın elmi yeniliyi və nəzəri-praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmış, tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi, yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, tədqiqatın strukturu və ümumi həcmi qeyd edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“İmrul-Qeysin dövrü, ədəbi-mədəni mühiti, həyatı və irsi”** adlanır və iki paraqfardan ibarətdir. **“İmrul-Qeysi yetişdirən ictimai-siyasi və mədəni-**

mənəvi mühit” adlanan birinci paraqrafında islamaqədərki dövrdə ərəb cəmiyyətlərində mövcud dini dünyagörüşləri, adət-ənənələr, ərəb qəbilə dövlətləri və onların qonşularla münasibətləri, ərəblər arasında şeir və şairlik sənətinin yeri barədə danışılmışdır. Ərəblərin həyat təzi olan, həm qəbilədaxili, həm də qonşularla münasibətlərini tənzimləyən “asabiyyə” məfhumu izah edilmişdir.

Tədqiq edilən dövrdə Ərəbistan yarımadası siyasi cəhətdən sabit olmamışdır. Qəssanilər, Munzirilər və Kində dövlətləri qonşuluqda olan Bizans, Sasanilər və Həbəş imperiyaları arasında baş verən mübarizənin mərkəzinə düşmüşlər və onların təhriki ilə, müasir terminlə desək, vəkalət (proksi) müharibələrə cəlb edilmişlər. Cahiliyyət dövründə ərəblərin dini təsəvvürlərinin sinkretik olması, özündə bütperəstlik, atəşperəstlik, kosmoqonik inancları birləşdirməsi onların böyük mədəniyyətlərin təsiri altında yaşamalarından irəli gəlirdi.

Bu dövrdə söz sənəti inkişaf etmiş, şairlər cəmiyyətdə böyük nüfuza malik olmuşlar. Tədqiqat işində şair və şeir sözlərinin müxtəlif dillərdə semantikasını da araşdırılmışdır. Qeyd edək ki, ərəbcə “şair” sözü “gizlinləri hiss edən” mənasını verir. Araşdırmalarımıza görə, ərəblər şairləri başqalarından fərqləndirdikləri əsas xüsusiyyətə diqqət yönəltmək üçün onları belə adlandırmışlar. Ərəblər şairin fəvqəlinسانی xüsusiyyətlərə malik olmasına, şeirin əsl mənbəyinə – gözəgörünməz hissə bağlılığına inanırdılar. Onlar hər nəzmə şeir, hər nəzm qoşana (nazim) da şair deməmişlər. Müqayisə üçün bildirək ki, ərəb dilindəki mənasından fərqli olaraq, əksər Avropa dillərində “poet” (şair) və “poetry” (poeziya), o cümlədən rus dilində işlənən “поэт” və “поэзия” sözləri qədim yunan dilində “yaratmaq” mənasını verən “poiesis” sözündən düzəlib. Sonralar ingilis dilində “poet” sözünün sinonimi kimi “maker” – “yaradan” sözü işlədilməyə başlanıb. Bu baxımdan fikrimizcə, ərəb poetik ənənələrinin mənbəyini məhz bu dövr poeziyasında axtarmaq lazımdır. Qeyd edək ki, ərəb ədəbiyyatında şeir janrları (fəxriyyə, mədhiyyə, həcv, mərsiyə) məhz cahiliyyət dövründə formalaşmağa başlamışdır.

“İmrul-Qeys bin Hucrun həyatı və ədəbi irsi” adlanan ikinci paraqrafda ilkin qədim mənbələrə istinad edilərək konkret faktlar əsasında İmrul-Qeysin tərcümeyi-halı dəqiqləşdirilmiş, ədəbi portreti cızılmışdır. Dissertasiya işində, həmçinin İmrul-Qeysin doğum və ölüm tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün ilkin qaynaqlara baş vurulmuş, əldə olan məlumatlar təhlil edilərək müəyyən nəticələrə gəlinmişdir. Şairin Bizansa səfəri və vəfatı ilə bağlı mübahisəli məqamlar təhlil və tənqid süzgəcindən keçirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, İmrul-Qeysin bu səfəri tarixi faktlarla təsdiqini tapsa da, onun ölümünün səbəbi ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər var. Şairin Bizans imperatoru tərəfindən ona hədiyyə edilmiş “zəhərli əba”nın təsiri ilə yaranan xəstəlikdən, yoxsa əvvəlki xəstəliyinin şiddətlənməsindən ölməsi ilə bağlı fikirlər təqdim edilmiş, ölümün səbəbi barədə konkret nəticə hasil edilmişdir. Bu fəsildən əldə olunan elmi nəzəri müddəalar “İslamaqədərki dövrdə ərəblərin ictimai-siyasi vəziyyəti”²², “İmrul-Qeys bin Hucr erkən orta əsr ərəb mənbələrində”²³ və “Cahiliyyət poeziyasının həqiqiliyi məsələsi”²⁴ adlı məqalələrimizdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın **“İmrul-Qeysin müəlləqəsi ərəb qəsidəsinin ilk mükəmməl nümunəsi kimi”** başlıqlı ikinci fəslə üç paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsildə İmrul-Qeysin yaradıcılıq axtarışları, şeirdə yenilikləri araşdırılmış və onların sonrakı ədəbiyyata təsirləri izlənilmişdir. Şairin zəngin poeziyasından seçmələr dilimizə tərcümə edilərək şərh edilmişdir. Şairin gətirdiyi və ənənəyə çevrilmiş yenilikləri sonrakı dövrlərdə yaşamış şairlərin şeir nümunələri ilə müqayisədə təqdim edilmişdir.

“İmrul-Qeysin müəlləqəsinin struktur xüsusiyyətləri və ədəbi qəlibə çevrilən cəhətləri” adlanan birinci paraqrafda

---

²² Əliyev, Ş.H. İslamaqədərki dövrdə ərəblərin ictimai-siyasi vəziyyəti // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2020. №2(19), – s.67-83.

²³ Əliyev, Ş.H. İmrul-Qeys bin Hucr erkən orta əsr ərəb mənbələrində // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2018. №15, – s. 55-67.

²⁴ Əliyev, Ş.H. Cahiliyyət poeziyasının həqiqiliyi məsələsi // – Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2021. № 11, – s. 228-238.

şairin ərəb poeziyasında mühüm xidmətlərindən biri olan politematik qəsidəni formalaşdırıb təkmilləşdirməsindən, qəsidənin strukturundan bəhs edilmişdir. Şairin qəsidənin strukturu, “mətlə”, “nəsb”, “rəhil”, “taxallus”, “məqtə”, eləcə də qafiyə sistemi (tasri və s.) sahəsindəki yenilikləri müasirləri və xələfləri tərəfindən qəsidə janrının əsasları kimi istifadə edilmişdir. İmrul-Qeysin müəlləqəsi ərəb ədəbiyyatında ən çox müraciət edilən qəsidədir. Müəlləqə həm bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı komponentləri təqlid olunmuş, onlara nəzirələr və təzminlər yazılmışdır.

Bu fəslin ikinci paragrafı **“Atlal”-ın vəsfi klassik qəsidənin ənənəvi poetik başlanğıcı kimi** adlanır. Politematik qəsidələrin giriş hissələrindən biri olan “atlal” barədə araşdırma aparılmışdır. Bu ədəbi fenomen ərəb ədəbiyyatında indi də davam edən böyük bir ənənəyə çevrilmişdir. Tədqiqatda ərəb poeziya tarixinə nəzər salınaraq, şairin bu ədəbi yeniliyinin izləri diqqətlə izlənmişdir. Bu paragrafda belə nəticəyə gəlirik ki, ərəb dünyasında baş verən siyasi-mədəni proseslərin ədəbiyyat meydanında doğurduğu dəyişiklər qəsidənin “atlal” müqəddiməsinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Milli kimliyi – ərəb kimliyinə bağlılığın rəmzlərindən birinə çevrilmiş “atlal” müqəddiməsi sabit inkişaf dövrü yaşamamış, gah şüubilər tərəfindən hücumlara məruz qalmış, gah da poeziyada ənənələrə sadıqlıqın simvollarından biri kimi yenidən dirçəlmişdir. Ərəb dünyasının şahidi olduğu çalxantılar, müharibələr, dağıntılar “atlal” mövzusunun daim gündəmdə saxlamışdır. Əli Mahmud Taha əl-Mühəndis, İbrahim Naci, Mahmud Dərviş, Talib Həmmaş kimi müasir ərəb şairləri vətənin taleyi barədə narahatlıqlarını “atlal”la ifadə etməyə çalışmışlar. Bir növ, “atlal” bu dəyişikliklərin barometri rolunu oynamışdır. İbrahim Naci ötüb getmiş gəncliyindəki sevgisinə və o sevgidən qalan “atlal”a (xarabalığa) məşhur “Atlal” şeirini yazmışdır²⁵. Şair digər qəsidəsinin “atlal”ında isə Hindin obasını danışdırmağa çalışır.

---

²⁵ديوان إبراهيم ناجي. دار العودة. بيروت: - 1980. ص132-141

“Atlal” izləri digər Şərq xalqlarının poeziyalarında da rast gəlinir. Ərəb qəsidəsi xilafətə daxil olmuş xalqların poeziyasına da təsirini göstərmişdir. İlk vaxtlar Cahiliyyə dövrünə xas şeir ənənələrini güclü şəkildə davam etdirən yeni ədəbiyyatlar bir müddətdən sonra bu sahədə mühitə uyğun yeniliklər etmiş, öz ədəbi ənənələri ilə maraqlı sintezlər yaratmışlar. Ərəbdilli (İsmayıl bin Yəsar, Musa Şəhəvat) və farsdilli (Xaqani Şirvani) Azərbaycan şairləri öz əsərlərində bu poetik fəndə müraciət etmişlər. Ərəb təəssübkeşliyinin himayəçiləri kimi görünən Əməvilər dövründə yaşamış Azərbaycan əsilli şairlər, əksər məvəlilər kimi əcəmlərin ərəblərdən üstünlüyünü iddia edir, şüubilik mövqeyi tuturdular. Musa Şəhəvat, İsmayıl bin Yəsar Əməviləri mədh etsələr də, ərəb ənənələrinə qarşı çıxış etməkdən çəkinmirdilər. İsmayıl bin Yəsar bir şeirində deyirdi:

*Zavallı (ərəb) alaçığın yerini soruşur
Mən isə şəhərdə meyxanəni axtarıram
Əsəd qəbiləsinin keçmiş izlərinə baxıb ağlayırsan
Ay anası... bir də görüm axı Bəni Əsəd,
Təməm, Ukəl, Yəməm kimdir?²⁶*

İsmayıl bin Yəsar şeirində ərəb təəssübkeşliyinin rəmzinə çevrilmiş ərəb poetik ənənələrindən birinə – “atlal” müqəddiməsinə qarşı çıxır, oba qalıqları önündə durub ağlamaq ənənəsini ələ salırdı.

Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani Şirvaninin ərəb və fars dillərində olan əsərlərində də “atlal” mövzusunda rast gəlinir. Farsca yazdığı “Mədain xərabələri”ndə, Kəsrə eyvanı haqqında qəsidəsində müharibələr nəticəsində dağılmış bir keçmişin nisgili hiss edilir. Amma İmrul-Qeysdən fərqli olaraq, Xaqani dostlarından şikayət edir, onları oba qarşısında sevgilisini və tərək edilmiş oba sakinlərini xatırlayıb ağlamağa dəvət etmir, dərddini onlarla bölüşmür. İmrul-Qeysin müəlləqəsində şair öz əvvəlki yurdundan gileylənmir, əksinə, ondan uzaq düşdüyü üçün darıxır, yeri gələndə onu xəyalında canlandırır. İmrul-Qeysdən fərqli

---

²⁶Mahmudov, M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər) / M.Mahmudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – s.52

olaraq, Xaqaninin məkan, oba düşüncəsi fərqli idi. Əgər Xaqaninin yurdu Şirvan idisə, Cahiliyyət şeirinin sərvəri olan İmrul-Qeysin yurdu səhralar idi, müxtəlif zamanlarda şəratin tələb etdiyi şəkildə fərqli məkanlarda qurulan xeymələr idi. Ona görə də İmrul-Qeys şeirində şairin xatirələri fərqli-fərqli yerlərdə dilə gəlirdi.

Klassik ərəb qəsidəsinin “atlal” müqəddiməsi əvəzinə farsdilli və türkdilli ədəbiyyatda qəsidənin “nəşib” hissəsində, eləcə də baharın və payızın gəlişini təsvir edən bahariyyə və xəzaniyyə müstəqil şəkildə işlədilirdi. Bu məsələ tədqiqatda qıscaca işıqlandırılmışdır.

Bu fəslin **“İmrul-Qeys müəlləqəsinin Xətib Təbrizi şərhi”** adlı üçüncü paragrafında XI əsrdə yaşayıb yaratmış məşhur azərbaycanlı dilçi alim Xətib Təbrizinin müəlləqələri şərhi üsulu araşdırılmış, onun Cahiliyyət dövrünün məşhur şairi İmrul-Qeysin müəlləqəsinin şərhində tətbiq etdiyi yol, istifadə etdiyi mənbələr öyrənilmişdir. Xətib Təbrizi də öz sələfləri kimi islamaqədərki poeziyanın bu şah əsərlərini müəlləqə deyil, qəsidələr (ərəbcə: qəsaid) adlandırır. Cahiliyyət poeziyasının bu incilərinin müəlləqat, müzəhhəbat, sumut (hərfi mənası: boyunbağı) və s. adları bu şeirlərin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, bəzi müəlliflərə görə, onlar Kəbə divarlarından asıldığına görə “muəlləqat” adlanıb²⁷. Bu poeziya nümunələri qızıl suyu ilə yazıldığı üçün “muzəhhəbat” adı ilə də məşhurlaşmışdır²⁸. Xətib Təbrizi və sələfləri bu şeirlərin şərhinə həsr etdikləri əsərlərini adlandırarkən şeirlərin xüsusiyyətlərinə işarə edən adlardan deyil, onların forma və məzmununu daha aydın bildirən “qəsidə” sözündən istifadə etmişlər. Həm də bu şeirlər qəsidə janrının formalaşmış ilk nümunələrindən sayılır.

Xətib Təbrizi şairin vermək istədiyi fikri uzunçuluğa varmadan və mühüm faktları nəzərdən qaçırmadan bütün

---

²⁷ عبد الملك مرتاض. السبع المعلمات (تحليل انثروبولوجي/سيمائي لشعرية نصوصها). الجزائر: دار

البصائر للنشر والتوزيع. – 2012. – ص62

²⁸ أحمد بن عبد ربه. العقد الفريد: [9 أجزاء] ، الجزء السادس، تحقيق عبد المجيد الترحيني. بيروت: دار

الكتب العلمية. – 1983. – ص118

incəliklərinə qədər açıb göstərməyə çalışmışdır. Beləliklə, X.Təbrizinin müəlləqələri şərh üsulunu sadə tədris üsulu adlandırmaq olar.

Sələfləri kimi, X.Təbrizi də bu əsərini yeddi əsas “qəsidə”dən biri olan İmrul-Qeysin müəlləqəsinin şərhilə başlayır, daha sonra Tarafə, Zuheyr, Ləbid, Əntərə, Əmr bin Kulsum və əl-Haris bin Hillizənin müəlləqələri ilə yanaşı, əl-Əşa, ən-Nabiğə əz-Zubyani və Abid bin əl-Abrasın qəsidələrinin şərhələrini verir.

Xətib Təbrizi bu şərhində Əbu Bəkr əl-Ənbari ilə İbn ən-Nəhhasa əsaslanaraq, gah birinə, gah da hər ikisinə istinad etmişdir. Həmin mənbələrlə yanaşı, X.Təbrizi öz mövqeyini də bildirmiş, lüğətlərdən əlavələr etmiş və razılaşmadığı fikirləri şərhə daxil etməmişdir. Müəlləqələrə yazılmış əvvəlki şərhələrdə olduğu kimi, burada da ədəbiyyatşünaslıq, tarix, folklordan daha çox dilçilik məsələlərinə diqqət yetirilir. Bütün bunlara baxmayaraq, bu əsəri sərf-nəhv kitabı hesab etmək olmaz. X.Təbrizi mənalara çətin anlaşılan beytlərin izahında sərf, nəhv, bəlağət və əruz kimi elmlərə müraciət etmiş, “Qurani-Kərim”dən, hədislərdən, ərəb məsəlləri və ya şeirlərindən nümunələr gətirməklə onların mənasını daha da dəqiqləşdirmişdir.

İkinci fəsildə irəli sürülən müddəalar “İmrul-Qeys bin Hucr poeziyasında “tasri” məsələsi” adlı tezis materialında²⁹, “Tərk edilmiş oba”nın silinməyən izləri”³⁰, “İmrul-Qeys bin Hucrun poeziyasından gələn bir ənənə – “atlat” müqəddiməsi”³¹, “İmrul-

---

²⁹ Əliyev, Ş.H. İmrul-Qeys bin Hucr poeziyasında “tasri” məsələsi // “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütədqiqatı və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri” mövzusunda N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin yaradılmasının 80-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 23-25 dekabr, – 2020, – s.83-84.

³⁰ Əliyev, Ş.H. “Tərk edilmiş oba”nın silinməyən izləri // Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2021. № 4, – s. 245-257.

³¹ Əliyev, Ş.H. İmrul-Qeys bin Hucrun poeziyasından gələn bir ənənə - “Atlat” müqəddiməsi // 15. Uluslararası türk kultürü, sanati ve kültürel mirası koruma sempozyumu sanat etkinlikleri, – Konya: – 21-23 iyun, – 2021, – s. 305-309.

Qeysin müəlləqəsinin Xətib Təbrizi şərh³² və “Cahiliyyət poeziyasının şərhində Xətib Təbrizinin rolu”³³ adlı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

“İmrul-Qeysin ədəbi irsinin ərəb poeziyasının sonrakı inkişafına təsiri və şairin ənənələşən obrazlar sistemi” adlı üçüncü fəsil üç paragrafdan təşkil olunub. Birinci paragrafda **politematik qəsidənin mühüm komponentləri: vəsf, mədh, həcv, fəxr və onların xüsusiyyətləri** araşdırılmışdır. İmrul-Qeysin bu sahədə dəst-xətti, özünəməxsusluğu konkret misallarla təqdim edilmişdir. Cahiliyyət dövrünün məşhur şairinin təsvirləri dəqiqliyi və reallığı ilə seçilirdi. İmrul-Qeysin məkan təsviri o dərəcə dəqiq olurdu ki, səhrada azmış insanlar ondan istiqaməti tapmaq üçün istifadə edə bilirdilər. İbn Quteybənin nəql etdiyi bir rəvayətdə İmrul-Qeys poeziyasının realizminin bir daha şahidi oluruq³⁴. İmrul-Qeysin digər beytindəki məkan təsvirləri o qədər aktual idi ki, ondan neçə əsr sonra, Əməvilər dövründə İraq valisi əl-Həccac bin Yusif əs-Səqəfi (661-714) su məcrasının axtarışında onlardan istifadə etmişdir³⁵.

İmrul-Qeysin poeziyası ilə tanışlıq göstərir ki, o, canlı və cansız aləmin, təbiət hadisələrinin vəsflərində özünəməxsus poetik nümunələr yaratmış, təsvirlərin dəqiqliyi, əhatəliliyi, reallığa uyğunluğu ilə seçilmişdir. İmrul-Qeysin şeirlərində gecənin təsviri daha dolğun və zəngindir. Cahiliyyət şairinin təbiətdə dəyişikliyə səbəb olan zamana öz münasibəti var. Səhra mühitində fəsilərin bir-birini, demək olar ki, hiss olunmadan əvəzləməsi Cahiliyyət ərəbinin qısa zaman dəyişiminə - gecə ilə gündüzə daha çox diqqət ayırmasına səbəb idi. Bu baxımdan

---

³² Əliyev, Ş.H. İmrul-Qeysin müəlləqəsinin Xətib Təbrizi şərh // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2019. №16, – s.40-55.

³³ Əliyev, Ş.H. Cahiliyyət poeziyasının şərhində Xətib Təbrizinin rolu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Cümhuriyyət ideologiyası kontekstində filologiya elmi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 6 aprel, – 2018, – s. 114-120.

³⁴ ابن قتيبة. الشعر والشعراء: [في جزئين في كتاب] ، تحقيق احمد محمد شاكر، القاهرة: دار المعارف، د.ت. ص.126

³⁵ ياقوت الحموي. معجم البلدان. [5 مجلدات]، المجلد الرابع، بيروت: دار صادر. – 1993. – ص.163

gecə şairin nəzərində özünəməxsus bir andır. O, gecəni dənizlə, iri dəvə ilə əlaqələndirir. İmrul-Qeysin fikrincə, gecə içki məclislərinin keçirildiyi vaxt, qayğuların insanı bürüdüyü, kədərin hökm sürdüüyü zamandır. Buna görə də şair sübhün tez açılmağını arzulayır:

وليل كموج البحر أرخى سدوله
فقلت له لما تمطى بصلبه
علي بأنواع الهموم ليبتلي
وأردف أعجازا وناء بكلل³⁶

Sanki gecə dənizin dalğaları kimi ağırlığını üstümə salıb çoxlu qayğularla məni sınağa çəkdi.

O (gecə), (gərnəşən heyvanlar kimi) uzandıqca mən deyirdim.

Ümumiyyətlə, İmrul-Qeys yaradıcılığı üzərində aparılan müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, şair şeirlərində ərəblərin dünyagörüşlərinin, dini baxışlarının əsasında duran arxetiplərə işarələr etmişdir.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, İmrul-Qeys yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də şairin təbiət təsvirlərindən məharətlə istifadə etməsidir. Səhra təbiəti, heyvanlar və bitkilər aləmi, təbiət hadisələri digər şairlər kimi, İmrul-Qeys poeziyasının mövzu və ideya mənbəyi idi³⁷.

İmrul-Qeys vəsflərində az sözlə çox məna verməyi bacaran şair idi. Orta əsr filoloqlarına görə, ən yaxşı vəsf mövsufun (təsvir olunan) daha çox sifətlərini əks etdirəndir³⁸. Təsvir edəcəyi cansız və canlı təbiətin xüsusiyyətlərini dərinlən bilmək kifayət deyildi. Vəsfın uğurlu və gözəl alınması üçün şair bildiyi sifətləri, atributları fərqləndirmək və onların içərisindən daha yaxşılarını seçib təsvir edilən obraza köçürmək bacarığına da malik olmalı idi.

Kində dövlətinin başçısı olan şair İmrul-Qeys bütün mədhiyyələrində səmimi idi. Belə ki, bəzi istisnalar nəzərə

³⁶الخطيب التبريزي. شرح القصائد العشر: تحقيق الدكتور فخر الدين قباوة. بيروت: دار الأفاق الجديدة. 1980. ص66-67

³⁷الخطيب التبريزي. شرح القصائد العشر: تحقيق الدكتور فخر الدين قباوة. بيروت: دار الأفاق الجديدة. 1980. ص87-88

³⁸ابن رشيق القيرواني. العمدة في محاسن الشعر وأدابه: [في جزئين]، الجزء الثاني، تحقيق محمد محبي الدين عبد الحميد، دار الجيل، - 1981. ص295

alınmasa, maddi marağ xatirinə kimisə mədh etmək Cahiliyyət dövrü şairlərinin əksəriyyətinə aid xüsusiyyət deyildi. Mədh edilən (məmduh) şəxsin qonaqpərvərliyi, şücaəti, yardımsevərliyi, qonşunu çətin vaxtda himayə etməsi, cömərdliyi, əhdə vəfəllığı kimi yaxşı keyfiyyətləri əsas mədh mövzusu idi.

Həmçinin mədh edilən şəxsin əsil-nəsəbi də lazımı xüsusiyyətlərdən idi. İmrul-Qeysin Bəni Tim qəbiləsini mədh etməsi şairin səmimiliyini göstərirdi. O, كَأني إذ نزلت على المعلى misrası ilə başlayan şeirində³⁹ bədi elmində “ittirad” adlanan vasitədən istifadə edərək “məmduh”un adını, atasının adını sıra ilə çəkməklə mədhi onun özünə və qohumlarına da yönəlirdi.

Həcvdə də İmrul-Qeys qələminin kəskinliyi düşmənləri sarsıdırdı. O, sözün qüdrətini belə ifadə edirdi: “Dil yarası əl yarası (əllə vurulan) kimidir” جرح اللسان كجرح اليد⁴⁰. Həcv demək üçün xüsusi ayin keçirilirdi. Həcv deməyə hazırlaşan şair xüsusi əba geyinər, ayaqlarına bir tay ayaqqabı geyinər, saçını keçəl qırıxdırardı, yalnız iki hörük saxlayar, başının yarısına yağ sürtərdi. Həcv qisas üçün toqquşmalara səbəb ola bilərdi. Maraqlıdır ki, nisbətən oxşar geyim tərzisi qisas qərarı verildikən və ya müharibəyə çağırış olarkən istifadə edilirdi. “Kitab əl-ağani”də nəql edilən bir rəvayətə görə, İmrul-Qeys atasının qisası üçün qanbahası təkliflə gəlmiş Bəni Əsəd qəbiləsinin nümayəndələri ilə görüşündə qisas qərarını əynində əba, ayağında bir tay ayaqqabı, başında qara əmmamə ilə insanların qarşısına çıxmaqla çatdırmışdı⁴¹.

Qəbilələrarası toqquşmalar, eləcə də xarici ölkələrin basqınları nəticəsində itkilər Kində əmiri, şair İmrul-Qeysin qəlbini rıqqətə gətirir, rəfedilməz kədər hissləri şair dilindən sətirlərə düzülürdü. Buna görə də, belə şeirlərdə (əsasən,

---

³⁹ديوان امرئ القيس: ضبطه وصححه مصطفى عبد الشافي. بيروت: دار الكتب العلمية. – 2004.ص. 159

⁴⁰ديوان امرئ القيس: ضبطه وصححه مصطفى عبد الشافي. بيروت: دار الكتب العلمية. – 2004.ص. 53.

⁴¹أبو الفرج الاصفهاني. كتاب الأغاني: [في 25 مجلدات] ، المجلد التاسع، تحقيق إحسان عباس، بيروت: دار صادر. – 2008.ص. 77

“qitə”lərdə) göz yaşı, ürək yangısı kimi ifadələr daha çox işlənirdi. Şair mərsiyədə vəfat etmiş şəxsin daha çox seçildiyi fəzilətlərini sadalayırdı.

İmrul-Qeysin *أرقت ليرق ليل أهل* misrası ilə başlayan mərsiyəsində⁴² Bəni Əsəd tərəfindən öldürülən atası üçün çəkdiyi kədər ürək dağlayır.

Atasının ölümü şairi kədərləndirsə də, o öz ağrı-acısını unudur və başqasının kədərini hiss edir. Bu, İmrul-Qeysin nə qədər incə qəlbli insan olduğunu göstərir. Şair hisslərini belə dilə gətirir:

*أرى أم عمرو دمعها قد تحدرا بكاء على عمرو وما كان أصبرا*⁴³

Anasının oğlu Əmr üçün ağlayaraq axıtdığı göz yaşlarını görürəm, buna dözmək olmur.

Üçüncü fəslin “**İmrul-Qeys şeirində ikili müraciət - مخاطبة الاثنين (muxatəbətü-l-isneyn) və bunun sonrakı ədəbiyyatda əksi**” adlı ikinci paraqrafda İmrul-Qeysin poeziyaya gətirdiyi “ikili müraciət” formasından bəhs edilmişdir. Bu ənənəyə ərəb poeziyasında indiyədək müraciət edilir. Onun inkişaf tarixinin araşdırılması bu fəsildə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu yeniliyin izahı ilə bağlı irəli sürülmüş fərqli fikirlərə nəzər salınmış, araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şairin ikili müraciət formasını seçməsi ərəblərin təsəvvürləri ilə bağlı ola bilər. Şairin divanında istifadə etdiyi təsniyəli müraciət formaları tədqiq edilmiş, bu ənənənin sonrakı poeziyada tətbiqinə aid nümunələr müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Müəlləqənin mətləyindəki “qıfə nəbki” ifadəsi ilə əsas qoyulmuş bu ənənəyə ərəb və ümumilikdə Şərq poeziyasında yüzlərlə müraciətin edilməsi onun Şərq ədəbiyyatındakı yerini göstərir.

Bu fəslin “**İmrul-Qeys şeirinin obrazlar aləminin sonrakı ərəbdilli poeziyada davam edən təsiri**” adlanan

---

⁴²ديوان امرئ القيس: ضبطه وصححه مصطفى عبد الشافي. بيروت: دار الكتب العلمية. – 2004. ص.

140

⁴³ديوان امرئ القيس: ضبطه وصححه مصطفى عبد الشافي. بيروت: دار الكتب العلمية. – 2004.

ص65

sonuncu paraqrafında İmrul-Qeys şeirinə obrazlar aləminin ərəbdilli poeziyada davam edən təsiri araşdırılmışdır. Cahiliyyətdə dövrünün qüdrətli söz ustası İmrul-Qeys bin Hucrun gətirdiyi yeni poetik təsvirlər özündən sonra ənənəyə çevrilərək ərəb şeirini zənginləşdirmişdir. Onun təkcə müəlləqəsi deyil, demək olar ki, bütün şeirləri təqlid obyektinə olmuşdur. Onun söz xəzinəsinə müraciət edən şairlər “əliboş” qayıtmamışlar. Onun divanından əxz edilən incilər təzminlər, zərb məsəllər kimi istifadə edilmiş, poeziyanı bəzəmişdir.

İmrul-Qeysin qəsidələri, sanki hər dövrdə nəzirə və şərh yazılması vacib olan mükəmməl bir ədəbiyyat nümunəsinə çevrilmişdir. Şairlər bununla öz fikirlərini çatdırmağa çalışmışlar. İbn Ərəbi müəlləqədəki dünyəvi məhəbbətə ilahi eşqlə cavab vermişdir⁴⁴. İmrul-Qeysin müəlləqəsinin ərəb qəsidəsinin mükəmməl nümunəsi kimi şöhrəti müxtəlif dövrlərdə ortaya çıxan şüubi fikirli insanları qıcıqlandırmışdır. Məmlük dövrü şairlərindən Əbulhüseyn əl-Cəzzar (vəf.1273) İmrul-Qeys müəlləqəsinə yumoristik nəzirə də yazmışdır⁴⁵. Sonralar bu yanaşma daha da inkişaf edərək XIX əsrdə ərəb poeziyasında ədəbi dillə ləhcənin qarışığında yazılan “hələməntiş” (حلمنتيش) adlı şeir növünü yaratmışdır. Bu şeir növündə məşhur olan türk əsilli misirli şair Hüseyn Şafiq (vəf.1948) müəlləqələrə nisbətən adlandırdığı “muşəliqat” (مشعلقات) şeirlərində İmrul-Qeysin qəsidəsinə yumoristik nəzirə də yazmışdır⁴⁶.

Maraqlıdır ki, yazdığı bəzi açıq-saçıq şeirlərinə görə İslam peyğəmbərinin “*cəhənnəmə gedəcək kəslərin öndəri*”⁴⁷ adlandırdığı bu şairin yaratdığı bədii obrazlar şairlər İbn Cuzey əl-Qərnati, Əbulhəsən Hazim əl-Qartacənni və başqaları tərəfindən elə Allah elçisinin məhdində ustalılığa istifadə

⁴⁴ McAuley, D.E. Ibn `Arabi's Mystical Poetics / D.E. McAuley. – Oxford University press, – 2012. –p.97

⁴⁵ديوان الجزار. تحقيق محمد ز غول سلام. مصر: منشأة المعارف. – 2001. –ص.69
⁴⁶ديوان شاعر الفكاهاة حسين شفيق المصري (رائد الشعر الحلمنتيشي): دار العلم والإيمان للنشر والتوزيع. – 2009. – ص 163

⁴⁷ابن قتيبة. الشعر والشعراء: [في جزئين في كتاب] ، تحقيق احمد محمد شاكر، القاهرة: دار المعارف، د.ت. ص.126

edilmişdir. Fikrimizcə, ərəb ədəbiyyatında bu taleni yaşamış ikinci şair yoxdur. Bu, İmrul-Qeys şeirinin möhtəşəmliyini göstərir.

İmrul-Qeysin özündən əvvəl şeirdə mövcud olmuş dağınıqlığı və bəsitliyi aradan qaldırdığı, bir sıra yeni təşbihləri (o cümlədən atla bağlı təşbihlər) yaratdığı qeyd edilir⁴⁸. Qüdrətli söz ustası ərəb poeziyasında yeni təşbihlərin, motivlərin yaradıcısı kimi təqdim edilir⁴⁹. Atın, yağışın, dəvənin ustalılıqla, sənətkarlıqla vəsfi İmrul-Qeysin ətraf mühiti, təbiət hadisələrini dərinədən müşahidələrinin nəticəsidir və onun poeziyasının realistliyindən xəbər verir. Məhz buna görə, bu təşbihlər, motivlər bir ənənə halını almış və ərəb şeirində uzun müddət istifadə edilmişdir.

İmrul-Qeys Cahiliyyə dövrü şairləri içərisində ən yaxşı təşbihlərin müəllifidir. Şair çoxsaylı təşbihlərində hissi ilə qeyri-hissi şeylər, hadisələr, bir fərdi xüsusiyyətlə bir neçə xüsusiyyət arasında bənzətmələr qurmuş, müxtəlif təşbih vasitələrindən yararlanmış, surət, bədən, rəng və hərəkət üzərində bənzətmələr yaratmışdır. Onun poeziyası şairin tək-cə sənət məharətini deyil, həm də ətrafda cərəyan edən hadisələrə həssas baxışını, dəqiq həyatı müşahidələrini əks etdirir. Bu şeiriyyət şairin həyatı ilə sıx bağlıdır, sanki ömrünün anları şeirlərinin sətirlərinə, sözlərinə həkk olunub.

Şair reallıqla səslənməyən təsvirlərdən istifadə etməmiş, apardığı dərin müşahidələri əsasında və ərəb dilinin zənginliklərindən yararlanaraq, şeirində rəngarəng təşbihlərə müraciət edərək, gözəl real poetik səhnələr yaratmışdır.

İmrul-Qeys istiarə sənətində də o qədər gözəl nümunələr yaratmışdır ki, onu bu sahənin pioneri kimi qəbul etmişlər. O, eyni zamanda poeziyada təhkiyədən istifadə edən ilk şair də hesab olunur. Şeir ərəblərin divanıdır. İslamaqədərki dövrdə

---

⁴⁸ابو القاسم الأمدي. الموازنة بين شعر ابي تمام والبحري: [في 3 مجلدات] ، المجلد الأول، تحقيق احمد صقر، مصر: دار المعارف. د.ت. ص.39.

⁴⁹الجمحي محمد بن سلام. طبقات فحول الشعراء: تحقيق جوزف هل. بيروت: دار الكتب العلمية. - 2001، ص. 42.

ərəblərin üzləşdikləri hadisələr, gündəlik fəaliyyətlərində şahid olduqları bəzi hallar, onların səfərləri və qəbilələrarsı münasibətlər bu salnamədə öz əksini tapır. Bu baxımdan, Cahiliyyət dövrü şeirlərinin cəm olunduğu divanlarda hadisələrin mənzum hekayətinə aid yaxşı nümunələr vardır. Şairlər, əsasən, ov səhnələrini, sevgi macərələrini oxucuya çatdıranda bu üsula müraciət edirdilər. Cahiliyyət dövründə İmrul-Qeyslə yanaşı, ən-Nabiğə əz-Zubyani, əl-Munəxxəl əl-Yəşkuri və başqalarının yaradıcılığında da bu janrın gözəl nümunələrinə rast gəlinir.

Üçüncü fəsildən əldə olunan müddəalar “Cahiliyyət şairi İmrul-Qeys bin Hucr poeziyasında vəsf”⁵⁰ və “The Dual Form Of Address In The Poem Of İmru’ Al-Qays Bin Hujr - Mukhatabat Al-İsnain And İts Reflection In The Later Literature”⁵¹ adlı məqalələrdə qeyd olunub.

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

– Bizans, Sasanilər və Həbəş imperiyalarının bir-biri ilə aramsız mübarizəsinin mərkəzində olan Cahiliyyət dövrü ərəbləri sinkretik dini təsəvvürlərə malik idilər. Özündə bütprəstlik, atəşpərəstlik, kosmoqonik inancları birləşdirən bu etiqadlar ətraf böyük mədəniyyətlərin təsirilə formalaşmışdır;

– Ərəb poetik ənənələrinin, eləcə də şeir janrlarının (fəxriyyə, mədhiyyə, həcv, mərsiyə) mənbəyini bu dövr poeziyasında axtarmaq lazımdır. Söz sənətinin inkişafının şahidi olmuş Cahiliyyət dövründə şeirin əsl mənbəyinin gözəgörünməz hiss olduğuna, şairin isə bundan ilhamlanaraq yazıb yaratdığına inanırdılar. Bir sıra dillərdə şair və şeir mənasında işlədilən sözlərlə müqayisə bizə deməyə imkan verir ki, yalnız ərəblər söz sənətinin bu növünə fəvqəlinsani mahiyyət verirdilər;

---

⁵⁰ Əliyev, Ş.H. Cahiliyyət şairi İmrul-Qeys bin Hucr poeziyasında vəsf // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2021. № 1 (115), – s. 163-166.

⁵¹ Aliyev Sh.H. The Dual Form Of Address In The Poem Of İmru’ Al-Qays Bin Hujr - Mukhatabat Al-İsnain And İts Reflection In The Later Literature // Дрогобыч: Humanities Science Current Issues. Interuniversity collection of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers, – 2021. № 37 (1), – pp. 74-79.

– İlk qədim mənbələrə istinad edilərək konkret faktlar əsasında İmrul-Qeysin tərcümeyi-halı dəqiqləşdirilmiş, doğum və ölüm tarixinə aydınlıq gətirilmiş, ədəbi portreti cızılmışdır. Tədqiqatda şairin “zəhərli əba”nın təsiri ilə yaranan xəstəlikdən deyil, əvvəlki xəstəliyinin şiddətlənməsindən ölməsi ilə bağlı fikirlər daha məqbul hesab edilmişdir;

– Ərəb poeziyasında politematik qəsidəni formalaşdırıb mükəmməlləşdirən İmrul-Qeysin gətirdiyi və ənənəyə çevrilmiş yenilikləri (qəsidənin strukturu, “mətlə”, “nəsib”, “rəhil”, “taxallus”, “məqtə”, eləcə də qafiyə sistemi (tasri və s.) şairin divanı əsasında müəyyənləşdirilmiş, konkret misallarla verilmiş və onların sonrakı dövrlərin ərəb poeziyasındakı izləri üzə çıxarılaraq müqayisəli təqdim edilmişdir. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, “tasri” şeirin axıcılığı və gözəlliyi ilə bağlı olduğundan üsyankar ruhlu, qəbilə ilə bağlarını itirmiş Səalik şairlərin diqqətindən kənar qalmışdır;

– Ərəb poeziya tarixinə nəzər salınaraq, şairin qəsidənin müqəddiməsi olan “atlat” yeniliyinin izləri diqqətlə izlənilmiş və gətirilən konkret misallarla bu qənaətə gəlinmişdir ki, ərəb dünyasında baş verən siyasi-mədəni proseslərin ədəbiyyat meydanında doğurduğu dəyişiklər bu ədəbi fenomenə də təsirsiz ötürməmişdir. Milli kimliyi – ərəb kimliyinə bağlılığın rəmzlərindən birinə çevrilmiş “atlat” müqəddiməsi sabit inkişaf dövrü yaşamamış, gah şüubilər tərəfindən hücumlara məruz qalmış, gah da poeziyada ənənələrə sadiqliyin simvollarından biri kimi yenidən dirçəlmişdir. Ərəb dünyasının şahidi olduğu çalxantılar “atlat” mövzusunun daim gündəmdə saxlamış, Əli Mahmud Taha əl-Mühəndis, İbrahim Naci, Mahmud Dərviş, Talib Həmmaş kimi müasir ərəb şairləri vətənin taleyi barədə narahatlıqlarını “atlat”la ifadə etməyə çalışmışlar. Bir növ, “atlat” bu dəyişikliklərin barometri rolunu oynamışdır. Onun izləri digər şərq xalqlarının poeziyalarında da rast gəlinir. Ərəbdilli (İsmayıl bin Yəsar, Musa Şəhəvat) və farsdilli (Xaqani Şirvani) Azərbaycan şairləri yaradıcılıqlarında bu poetik fəndə müraciət etmişlər;

– Müəyyən olunmuşdur ki, klassik ərəb qəsidəsinin “atlat” müqəddiməsi əvəzinə, farsdilli və türkdilli ədəbiyyatda qəsidənin “nəsb” hissəsində, eləcə də baharın və payızın gəlişini təsvir edən bahariyyə və xəzariyyə müstəqil şəkildə işlədilir. Araşdırma nəticəsində bu müqəddimələrlə “atlat” arasında müəyyən uyğunluq üzə çıxarılmışdır. Belə ki, “atlat”, həmçinin bu iki şeir müqəddiməsi zamanın fəaliyyətinin nəticələrinin məkan və təbiət üzərində təzahürlərinin poetik ifadəsi idilər. Deyə bilərik ki, xəzariyyə və bahariyyə “atlat” motivlərindən olan “tərk edilmiş obanın itməyən izləri” formulunun digər ifadəsidir;

– XI əsrdə yaşayıb yaratmış məşhur dilçi alim Xətib Təbrizinin müəlləqələri şərhi üsulu araşdırılmış, onun Cahiliyyət dövrünün məşhur şairi İmrul-Qeysin müəlləqəsinin şərhində tətbiq etdiyi yol, istifadə etdiyi mənbələr öyrənilmişdir. O da məlum olmuşdur ki, uzunçuluğa varmadan və mühüm faktları nəzərdən qaçırmadan şairin fikirlərini bütün incəliklərinə qədər açıb göstərməyə çalışan Xətib Təbrizinin bu şərh üsulunu sadə tədris üsulu adlandırmaq olar. Onun müəlləqənin şərhində toxunduğu mövzuları və məsələləri aşağıdakı kimi qruplaşdıraraq araşdırdıq: dilçilik məsələləri, poetika və əruz məsələləri, dünyagörüşü, folklor və tarixi hadisələrlə bağlı mövzular, “Qurani-Kərim”. X.Təbrizi istinadlarında və dilçilik məsələlərinin izahında yalnız bir qrammatika məktəbinin mövqeyindən çıxış etməmiş, əksinə, ayrı-ayrı məktəblərin nümayəndələrinin münasib fikirlərini qəbul etmişdir. Məhz bu sadəliyinə, yığcamlığına və digər xüsusiyyətlərinə görə alimin şərh Cahiliyyət dövrü poeziyasının nümunələrinin digər şərhləri içərisində ən məşhurlarından biri olmuşdur;

– İmrul-Qeys yaradıcılığı üzərində aparılan müşahidə göstərir ki, şair şeirlərində ərəblərin dünyagörüşlərinin, dini baxışlarının əsasında duran arxetiplərə işarələr etmişdir. Araşdırmada vəsf, mədhiyyə, fəxriyyə və həcvlərdə bu işarələri özündə ehtiva edən və ədəbi qəlibə çevrilən motivlərinin bir çoxu, özünəməxsus istiarələri və təşbihləri üzə çıxarılmış, Şərq

poeziyasındakı transformasiyası müqayisəli şəkildə təqdim edilmişdir;

– İmrul-Qeysin poetik yeniliklərindən biri olan “ikili müraciət” forması araşdırılmış, şairin divanında istifadə etdiyi təsniyəli müraciət şəkilləri tədqiq edilmiş, bu əənəninin sonrakı poeziyada tətbiqi nümunələri müqayisə edilərək verilmişdir. Ərəblərin təsəvvürləri ilə bağlı olan və müəlləqənin mətləyindəki “qıfə nəbki” ifadəsi ilə əsası qoyulmuş bu əənəyə sonrakı dövrlərdə edilmiş əlavələr üzə çıxarılaraq təqdim edilmişdir;

– İmrul-Qeysin qəsidələri sanki hər dövrdə nəzirə və şərh yazılması vacib olan mükəmməl bir ədəbiyyat nümunəsinə çevrilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, şairin müəlləqəsi ərəb ədəbiyyatında ən çox müraciət edilən qəsidədir. Onun həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı komponentlərinə yazılan bir neçə nəzirə və təzmin tərəfimizdən aşkarlanaraq tərcümə və şərh edilmişdir. Onun gətirdiyi obrazlar İslam peyğəmbərinin vəsfində və onun nəvəsi Hüseyin bin Əliyə, eləcə də ayrı-ayrı şəxslərə yazılmış mərsiyələrdə ustalıqla transformasiya olunaraq istifadə edilmişdir. Şairin obrazlarının yeni kontekstdə bu cür tətbiqini ərəb poeziyasında yeni istiqamət hesab etmək olar. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, sonralar yaranmış “hələməntiş” və “müşəliqat” adlı satirik şeir növlərinin formalaşmasında İmrul-Qeysin şeirlərindəki, xüsusilə müəlləqəsindəki obrazları, motivləri əsas istinadlardan olmuşdur.

DİSSERTASIYA İŞİNİN MÖVZUSUNA DAİR MÜƏLLİFİN DƏRC OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİNİN SİYAHISI:

1. Cahiliyyət poeziyasının şərhində Xətib Təbrizinin rolu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Cümhuriyyət ideologiyası kontekstində filologiya elmi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 6 aprel, – 2018, – s. 114-120.
2. İmrul-Qeys bin Hucr erkən orta əsr ərəb mənbələrində // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2018. №15, – s. 55-67.
3. İmrul-Qeysin müəlləqəsinin Xətib Təbrizi şərhli // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2019. №16, – s.40-55.
4. İslamaqədərki dövrdə ərəblərin ictimai-siyasi vəziyyəti // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2020. №2(19), – s.67-83.
5. İmrul-Qeys bin Hucr poeziyasında “tasri” məsələsi // “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütdəqiqdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri” mövzusunda N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin yaradılmasının 80-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: – 23-25 dekabr, – 2020, – s.83-84.
6. “Tərk edilmiş oba”nın silinməyən izləri // Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2021. № 4, – s. 245-257.
7. Cahiliyyət poeziyasının həqiqiliyi məsələsi // Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2021. № 11, – s. 228-238.
8. Cahiliyyət şairi İmrul-Qeys bin Hucr poeziyasında vəsf // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2021. № 1 (115), – s. 163-166.
9. İmrul-Qeys bin Hucrun poeziyasından gələn bir ənənə - “Atlal” müqəddiməsi // 15. Uluslararası türk kultürü, sanatı ve kültürel mirası koruma sempozyumu / sanat etkinlikleri, Konya: – 21-23 iyun, – 2021, s. 305-309.
10. The Dual Form Of Address İn The Poem Of İmru’ Al-Qays Bin Hujr - Mukhatabat Al-İsnain And İts Reflection İn The

Later Literature // Дрогобич: Humanities Science Current Issues. Interuniversity collection of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers, – 2021. № 37 (1), – p. 74-79.

A handwritten signature in blue ink, appearing to be 'Александр' (Alexander), written in a cursive style.

Dissertasiyanın müdafiəsi 23 oktyabr 2023-cü il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 22 sentyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:19.09.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 39 947

Tiraj: 100